

Ղևոնդ Ալիշան

Հին հավատք կամ հեթանոսական կրոնք հայոց

Պաշտամունք, պաշտամունքարան, պաշտամունքավարներ, սպասք

Այս գրքի սկզբում բացատրվեց, թե ինչ է պաշտամունքը, որի կատարման կերպը և հանգամանքները այդպես էլ ընդհանուր անվանումով կոչվում են՝ պաշտամունք, իսկ առանձին ձևերն ու մասերը՝ ծես: Որքան էլ հետաքրքրական, թեև ոչ հարկավոր լինի սրանք իմանալը, պաշտելիների հետ և է՛լ ավելի կորավել ու մոռացվել են: Պետք է որ հայոց հեթանոսական ծեսերն էլ առավել կամ նվազ չափով նման լինեին նրանց մերձավոր ազգերի ծեսերին, սակայն քանի որ դրանք պատմության մեջ հիշատակված չեն, չենք ուզում օտարների մասին ասվածները մեջբերել . ցանկացողը կարող է գտնել ընդհանուր դիցաբանության մասին գրքերում: Հիշատակենք այնքանը միայն, որքան պահանջում են իմանալ պաշտամունքի բառերը, որոնցից գլխավոր պաշտամունքարան-ն է:

Պաշտամունքարան

Հայտնի կամ հասարակական վայր է, որտեղ աղոթքով, պատարագով, գոհաբերությամբ ու պես-պես արարողություններով կամ ծեսերով կատարվում է պաշտամունքը: Հիշեցինք, որ նախահայրերը առաջներում (եթե աղոթքները կատարում էին իրենց տան մեջ) զգալի ու տեսանելի պաշտամունքը կատարում էին անշեն, բաց տեղերում, դա լինել իրենց ազարակն ու դաշտը, բարձրիկ մի վայր, թե ծառոտ տեղեր, անտառներ և մայրիների պուրակ: Վերջինս մեզ հիշեցնում է Դից մայրի կոչվածը Վիշապաձորում, որ Գաբեղյանք գավառում է՝ Երասխ գետի եզերքում՝ Կաղզվանի մոտ, որտեղ ձորի անունն էլ և այլ

հիշատակներ հայտնի են դարձնում դիցապաշտության նշանավոր մի կենտրոն:
Տե՛ս նաև այն, ինչ նախորդիվ ասել ենք ծառերի պաշտամունքի մասին:
Բացօթյա տեղին հակառակ՝ շատ մոլորահավատներ, որ և մոլորաբարո էին,
ցանկանում էին իրենց սնտիքը և զգվելիքը կատարել գետնի երեսից էլ վար կամ
նրա ծածուկ փոսերի ու հորերի մեջ՝ իրենց խղճի համեմատ, որ, լույսի
ճշմարտությունից հեռանալով, մթություն է սիրում: Ասվածը տեսանք քարերի
պաշտամունքի մեջ, և այդպես է գրում նաև մեր հին վարդապետներից մեկը
(«Եկեղեցու խորհուրդ»-ում) . «Դեւքն խաւարասէրք են, վասն այնորիկ և որ
յանուն նոցա բագինքն՝ շինեալք էին ի գետնափորս և ի խաւարին տունս . քանզի
համարձակ լիցին դեւք՝ փայլատակմամբք և արհաւրօք և ահագին դնդրնչմամբ
կեղծատրել»: Դիքերի պաշտամունքի մեջ էլ գլխավոր պաշտամունքարանները
տեսանք բաց և ընդարձակ վայրերում, ինչպես Բագրևանդում և Աշտիշատում:
Հայտնի չէ, թե արդյոք այն ժամանակ էլ էին այդպիսի վայրերը ընդհանուր
անվամբ պաշտամունքարան կոչվում, ինչպես էր քրիստոնեության օրոք, և
ինչպես գրում է Ագաթանգեղոսը, թե ոչ, բայց հայտնի են տաճար և մեհյան
անվանումները:

Առաջին անվանումը, որ նմանություն չունի այլ ազգերի նույնանիշ բառերի հետ,
եթե հատուկ հայկական անձանոթ իմաստով մի բան չէ, հավանորեն գուգակից է
պարսկերեն թճեր բառին, որ նշանակում է «ամեռնատուն»: Եվ բնական է
հետևեցնելը . քանի որ ձմռանը մանավանդ հայոց երկրի պես ձյունապատ
վայրում պաշտամունք կատարել հնարավոր չէր, անհրաժեշտ էր ծածկված ու
կառուցված մի տեղ, և ահա սա կարող էր լինել տաճարը (թողնենք «տաճար»
ծաղրելի ստուգաբանությունը): Ներկայիս կամ քրիստոնեական իմաստով
տաճար նշանակում է մեծ և վայելուչ շենքով պաշտամունքարան, այսինքն՝
եկեղեցի (հռոմեացիների Templum-ին համապատասխան), ինչպես և մեծ ու ճոխ
ապարանք, նաև ուրախության, խնջույքի, կոչունքի ժողովարան ու ճաշարան:
Մեր հին նախնիների պաշտամունքարանի ավելի հատուկ անուն է թվում
մեհյան-ը, և վկայությունը դրանից բարդվածներն են (մեհենընկալ, մեհենապետ,
մեհենաբարձ, մեհենագարդ և այլն), որոնք ոչ միայն գուշակել են տալիս մեհյանի
պաշտամունքավարներին ու ծեսերը, այլև երբեմն էլ՝ պաշտելին կամ կուռքը:
Մեհյան է կոչվել մինչև իսկ կուռքը: Բառի ծագումն էլ հավաստի չէ, բայց
հավանական է, որ լինի լուսնի մահիկ և պարսկերեն մահ բառերից . ավելի շուտ

դրանից, քան Միիր անունից էլ ծագած է թվում մեհենական ամսանունը: Ըստ հնչման՝ մոտ է նրանց մեհիյնե բառին, որ նշանակում է պարզապես «ամսական» . հիշենք նաև մեր մեհեկան ամիսը: Իդիկ դրանցից հետևեցնելն ու ստուգաբանելը թողնում ենք բանասերների կամքին ու իմացությանը՝ հիշեցնելով նաև մարդու Մեհևան հատուկ անունը և Մեհնունյաց տոհմը, որի անունը հավանորեն առնվել է մեհյանների պաշտամունքավարությունից, բայց կարող է ծագած լինել նաև անծանոթ ու հին բառից, որպիսին է մեհենդակ-ը: Կան նաև Մեհուայ, Մեհեր, Մեհրիար անունները, բայց սրանք հանդիպում են ավելի նոր ժամանակներում և թվում են օտարամուտ:

Դիքերին կենդանիների նվիրաբերելը, մորթելով լինի, թե այրելով, պահանջվում է հատուկ անուն եթե ոչ բովանդակ պաշտամունքարանի, ապա գոնե նրա մի մասի համար (ինչպես մեր եկեղեցիներում էլ մատուռը և խորանը), և ասվում է գոհարան ու զենարան, գուցե և սպանդարան, որ ունի նույն կամ մոտ նշանակությունը (մորթելու տեղ) և որի պաշտամունքավարներին հատուկ եղավ Սպանդունիք անունն ու տոհմը, որոնց, ինչպես ասում է Խորենացին, Վաղարշակը կարգեց «ի վերայ Չենարանաց»: Վանի բերդում փորված սենյակաձև քարայրներում, նույնպես և Դերշանում գտնվող Բագառիճում մինչև հիմա պատերի ներքևում երևում են խողովակակերպ նեղ ու երկար խորություններ, և կարծվում է, թե գոհերի արյունը թափելու համար են: Տեսնողներից ոմանք կարծում են, որ պատերի վրա նշմարում են ցամաքած արյան հետքեր:

Բագին

Երբեմն այսպես է անվանվում նույնիսկ մեհյանը, բայց սովորաբար՝ նրա գլխավոր մասը, ուր դրվում էին պաշտելին, կուռքը և գոհը, ինչպես մեր եկեղեցիների սեղանն է: Բագինը երբեմն լինում էր նաև շարժական, այսինքն՝ սեղանն ու կուռքը մեկտեղ, փոքր ծածկով կամ առանց դրա վերցնելով, տեղից տեղ էին տանում, ինչպես քրիստոնյաներն էլ պատերազմի ժամանակ շարժական սեղաններ են տանում: Բագին բառը շատ հին ազգերի մեջ է լսվում: Օրինակ՝ սլավոնների Бог-ը, որ «Աստված» է նշանակում, ըստ մեզ՝ դառնում է բոգ կամ բագ, որից էլ հուր-բագ, հին պարսկերեն՝ բագա (ինչպես Պերսեպոլիսի

բնեռագրերում), որից էլ՝ Բաշխատան կամ Բիհիստուն, այսինքն՝ Բագաստան լեռան անունը: Հիշենք նաև հին հնդիկների գրքերի Բհագա (Bhaga) կոչված չաստվածին և Բհագավանին՝ նրանց Վիշնու և Շիվա չաստվածներին, նաև փոյուգիացիների Բագեոս կամ Բագվե մեծ չաստվածին, շինացիների, հնդիկների և ճապոնացիների բագոտ կամ պագոտ կոչվող մեհյանները: Ասվածը ենթադրել է տալիս, թե նախքան պարթևների՝ Հայաստանին տիրելը այդ բառը ծանոթ էր մեր ազգակիցներին և սրանց ժամանակներում այլ պահլավերեն անունների հետ ավելի հաճախ գործածվեց, և իբրև օտար՝ Ագաթանգեղոսի թարգմանիչը հարկ է համարել բացատրել, թե Բագավան նշանակում է «դիքերի ավան», Բագահատիճ՝ «դիքերի գյուղ»: Սասանյանների տիրապետության ժամանակ բագին կոչվեցին նաև պաշտելու կրակի սեղանները, որոնց վրայի մի փոքր փորվածքն էլ բավական էր կրակն ընդունելու համար, և ըստ այդմ՝ շինվում էին նաև փոքրիկ բագիներ՝ շարժական կամ կանգուն:

Հաշտից տեղեր

Չոհարանի նշանակությամբ, ըստ պարսկերեն հաշտ բառի, հայերիս մեջ ծանոթ են Տարոնում, որտեղ Վաղարշակն այդ պաշտամունքարանները, ըստ Ջենոբի պատմության, հանձնեց հնդիկ Գիսանեին, և վայրը բնակարանների հետ կոչվեց Հաշտիշատ, որը երբեմն թարգմանությամբ էլ կոչվում է Մեհենագյուղ: Հնդիկները իրենց նախնիներին նվիրած պաշտամունքարանը կոչում էին աշտակա, իսկ պաշտամունքի արժանավորին կամ սրբազանին՝ յաշդանիս Հաշտ-ը նշանակում է թե՛ բագինը և թե՛ նրա վրա նվիրաբերվածը կամ գոհը: Թեև հին հայերի հավատքում երկու անուններն էլ ընդունված են, բայց նվիրաբերությունների ու գոհաբերությունների հատուկ տեղը նրանց հասարակ լեզվով կոչվում է սեղան . այդպես է կոչվում նաև կերակուրներ դնելու տեղը կամ շինվածքը: Բառի ծագումը անշուշտ պիտի լինի սեղ-ից, բայց դրա իմաստը անհայտ է:

Մեղան անվան կազմության նման է և խոր-ան (ինչպես և բեր-ան) բառը՝ իր մեջ մի բան ընդունելու հարմար դիրքի նշանակությամբ: Եվ ինչպես ներկայումս է եկեղեցիների սեղանների բոլորտիքը խորան կոչվում, թվում է՝ այդպես էլ՝

մեհյանների սեղաններինը, որոնցից այդ անունը հավանաբար անցել է քրիստոնեական շինվածքին և ըստ բառի սովորական նշանակության՝ ցույց է տալիս փորված (պատի մեջ) խոր տեղ, թեև ունի նաև այլ մոտավոր նշանակություններ, ինչպես՝ «վրան»: Եվ հայնտի է դառնում, որ այն խոր տեղում պիտի գետեղված լիներ պաշտելի առարկան կամ կուռքը: Այսպիսին կարծվեցին նաև Վանի վերոհիշյալ քարակտուր սենյակների պատերի մեջ փորված խորշերը, որոնք ուրիշները համարում են սափորների կամ տապանների տեղ: Բագառիճի քարափոր սենյակում էլ է երևում խորունկ մի գոգավորություն, որ համարվում է կուռք դնելու տեղ: Այսպիսի մի բան կարող է ինացվել նաև Թովմա Արծրունու՝ Արտաշես Բ-ի մասին ասածից, որը Վանի մոտերքում՝ երեք բլուրների միջև՝ մի գոգաձև հովտում, շինեց «աշտարակ բարձրաձեւ փորուածոյ միջոցաւ, և ի վերայ նորա կանգնէ գԱստղկան պատկերն, և մօտ նորա տուն գանձու պաշտպանութեան կոռցն»: Իրենց ենք թողնում՝ գանձե՞րն էին կուռքերին պաշտպանում, թե՞ կուռքերին էր վայել գանձերը պաշտպանել, բայց հայտնի է, որ բոլոր կռատների մեջ կամ մոտ կային գանձարաններ, մեծամեծերի և փոքր մարդկանց նվիրատվությունների պահատեղիներ, ինչպես հավաստում են Ագաթանգեղոս և Զենոբ պատմիչները, նաև ուրիշները՝ Լուսավորիչի գործերը հիշողները:

Այսպիսի տեղերը ապահովության համար պիտի լինեին ոչ միայն ամուր և գոց, այլև ծածուկ՝ հայնտի միայն քուրմերին և քրմապետերին: Եվ այս պատճառով էլ թվում է, որ նույնիսկ մեհյանները՝ իբրև աղոթատներ, ժողովրդի համար շատ մտնելի չէին և ոչ իսկ ընդարձակ, ինչպես և հին հայոց եկեղեցիները: Պաշտամունքասեր ժողովուրդը իր աղոթքը, նվիրաբերությունները և գոհաբերությունները կատարում էր մեհյաններից դուրս բակում կամ ոչ փակ տեղում՝ բագինների դիմաց կանգնած: Դա հայտնի է դարձնում նաև առաջին մեհյանները շատացնող աշխարհակալ Տիգրանի մասին ասվածը . «Մեհեանս շինեալ և առաջի մեհենիցն բագին . . . կանգնել, զոհս՝ ամենայն նախարարացն հրամայէ մատուցանել, հանդերձ երկրպագութեամբ»: Ասվածից գուշակվում է, որ հասարակ և աղքատ ժողովուրդը բագինին նույնիսկ չէր մոտենում, յալ իր պաշտամունքը կատարում կամ հանդեսները դիտում էր՝ հեռվում կանգնած: Եվ հրեական տաճարի պես ներսը և ներքնագույն կողմը՝ իբրև սրբարան, չասեմ՝ սրբություն սրբոց, մտնում էին միայն քահանաները և առավել բարձր ու ցածր

կարգ ունեցող պաշտամունքավարները: Ջենոբը (և ըստ նրա խոսքի՝ նաև «Հայսմավորք»-ը) վկայում է Տարոնի Աշտիշատի երեք հռչակավոր բազիլիկների (մեհյանների) մասին, որոնք էին «բարձրաշենք, և մեծամեծ ծախուր գարդարեալ յոսկոյ և արծաթոյ և մարգարտաց և յականց պատուականաց», սակայն չի ասում «մեծագույն» կամ «ընդարձակ», այլ նրա և Թովմա Արծրունու ասածներից պարզ է դառնում շենքի ձևի հատկությունը, որ բարձրաշեն և աշտարակաձև լինելն էր: Արդյոք այդպիսի՞ շինություններ էին ասորեստանյան աշտարակաձև գիկկուրատները, որոնք մի տեղ հիշատակեցինք Ծկրավոր մոլորակի կամ աստղի առիթով:

Ինչպիսին էլ լինեն բազիլիկները, մեր պատմիչների ասածից էլ հայտնի է դառնում, որ կարող են կոչվել արտաքին մեհյան, և աշտարակաձև բարձրությունն էլ կանգնեցված կուռքերը բազմությանը տեսանելի դարձնելու համար էր: Իսկ բուն մեհյանը հարմար է ներքին կոչվելու, ինչպես քիչ վերը հիշատակված Աշտիշատի պաշտամունքարաններում եղածը, որ պատմիչը կոչվում է ներքին սենյակներ: Չաստվածի և նրա քուրմերի համար տեղի ընդարձակությունը կարևոր չէր:

Վանի և Բագառիճի վերոհիշյալ քարափոր սենյակներից գատ՝ Արարատ բնաշխարհում ևս՝ մի քանի տեղ, փոքր շենքերի հին մնացորդները կարծվեցին մեհյանների տեղեր: Այդպիսին էր Քաղաղ գետի եզերքին՝ Չամրլու գյուղի մոտ՝ մի քարաբլրի վրա, մեր օրերում երևացող բոլորակ քարաշատ բակի պես մի տեղ՝ միջնամասում կոտրած խարիսխ կամ մի սյուն: Սրա մի կողմին քանդակված էր տղայակերպ բազկատարած մի անձ՝ ոտքերից ներքև երկու պնակաձև փորվածք, իսկ մյուս կողմին՝ պարուրածն գծեր:

Արագածի Աղց գյուղի մոտ էլ՝ լեռան մեջ, փորված է մի խոր տեղ՝ մատուռի ձևով՝ խորանով հանդերձ, որի մեջ կանգնեցված է մի փոքրիկ սյուն՝ երկու կողմերում կիսաբլուր խորշեր, մարդկանց ու կենդանիների քանդակապատկերներ: Դրանք տեսնողը (Հովհ. Շահխաթունյան) հիշատակում է նաև դրանց նման վայրեր Արմավիրում և Երվանդակերտում, որոնք արժանի են նոր քննության ու նկարագրության:

Եթե այսպիսի անծանոթ ու անկարծելի վայրերը խնամքով քննվեին, գուցե դեռ հեթանոսական պաշտամունքարանների ավելի շատ հետքեր երևային, քան թե հայտնի և բացօթյա տեղերում շինվածներն են, որոնք տեսանելի լինելու պատճառով էլ շուտով աներևույթ եղան Քրիստոսի խաչի գործությամբ և Լուսավորչի ու Տրդատի ձեռքով, որոնց ավերածներից պատմիչները հիշատակել են միայն գլխավորները, իսկ մնացածների մասին հայտնում են մեկ բառով՝ ամենայն: Դրանք, եթե հայոց քրիստոնեական տաճարների բազմության հետ մտածվեն, նույնպես բազմաթիվ կարող էին լինել, բայց, ինչպես ասացինք, ոչ մեծ և ոչ նշանավոր: Եվ մեր հեթանոս նախահայրերը ավելի շատ ուխտատեղիներ դիմող են երևում, քան առանձին աղոթողներ: Մեզ էլ հարկ է այդ նշանավոր վայրերը քննել, որոնք խոսքիս կարգում շատ անգամ հիշատակվեցին, մանավանդ ամենաերևելի կամ պատմիչների կողմից այդպես համարվածը՝ Հաշտիշատը, որի անունը ևս վկայում է շատ մեհյաններ, պաշտելի և պաշտող ունենալը, ինչի պատճառով շրջակա բնակավայրը ևս դրանց հետ մեկտեղ կոչվում է այդ անունով, որ նշանակում է, ինչպես որ գրված էլ է, «մեհենագյուղ» և ոչ թե, Ազաթանգեղոսի հունարեն բնագիրը համաձայն, «շատահաշտ»՝ Ροπαδοφου, որից և լատիներեն Sacrificiis abundans-ն է: Եվ այս պատճառով էր կոչվում հայոց մեհյանների բուն տեղ, նույն կերպ և քրիստոնեության տիրապետության ժամանակ անվանվեց Եկեղեցագյուղ: Եվ ինչպես որ այդ տեղի տերը քրմապատն էր, նոր տերն էլ եղավ հայոց քահանայապետը (ս . Գրիգորը), որից ժառանգությամբ անցավ ս . Սահակին, որի բնիկ կալվածքն է կոչվում, ուր և թաղվեց մարմինն իսկ՝ այն իբրև վերջին ժառանգ պահելով իրեն: Եվ ինչպես հայկազունների մեծագույն կրոնական հանդեսներն էին այնտեղ կատարվում, այնպես էլ նոր կրոնապետը (Լուսավորիչը) հաստատեց, որ այնտեղ կատարվեն եկեղեցական ժողովները: Հիշատակեցինք մի քանի ուրիշ մեծ և հաճախելի պաշտամունքարաններ, որոնց շրջաբնակ վայրերն էլ դրանց պատճառով կոչվեցին Բագավան, իսկ ողջ գավառը՝ Բագարանդ, որտեղ Նավասարդի ամանորյա օրերին կատարվում էին աշխարհախումբ ազգային տոներ և հանդեսներ:

Բագարանը, որ կառուցեց Երվանդը և Արմավիրից հայոց դիցախումբը փոխադրեց այստեղ, առաջին մայրաքաղաքը լինելով, հայտնի է դարձնում, որ հայկազունների առաջին ու մեծ կրոնատեղին կամ կրոնական իշխանությունն էլ

քաղաքականին մոտ ու աթոռակից էր, ինչպես հետո եղավ և Արտաշատ նոր մայրաքաղաքը:

Ի՞նչ պատճառով է Բագադիճը, որ նաև Բագնաց կամ Դից գյուղ էր կոչվում (Բարձր Հայքի Դերջան գավառում), եղել դիցապաշտության գլխավոր կենտրոն: Թվում է, թե արևմուտքից Արտաշեսի ու Տիգրանի բերած հունական շաստվածներին ընդունելով՝ իբրև հայոց երկրի մոտ ու առաջին բնիկ սահման, կամ քանի որ բերողները հարմար են գտել այն կողմը, որը դրկից է ու ավելի ծանոթ այդպիսի դիքերին . այնտեղի երեք գետնափոր մեհյանները և դրանց մերձակից լեռան վրայի մի մեհենաստեղին հիշատակեցինք:

Նույն վիճակն են ունեցել Դերջանին սահմանակից Եզնկան, Անին, Թորդանը, Սատաղը: Վերջինում գտնված Արտեմիսը կամ Անահիտը հայ դիցապաշտության ամենանշանավոր մնացորդն է և մեկը հելլենական ճարտարագործության մնացորդներից: Եզնկայում է գտնվել նաև ներկայացվող քարեղեն քանդակը, որի առյուծները առաջին հայացքից կարծել են տալիս, որ պատկերվածը ս . Իգանտիոս Աստվածագոյացն է: Սակայն բազկաբաց անձի կերպարանքը հեթանոսության նշմար է հայտնի դարձնում: Իսկ հին Թորդանի մոտ՝ Ավագ վանքում, ներկայումս պահվում է դեղթափ կոչված քարեղեն մի քանդակ, որ է՛լ ճշտությամբ և լուսատպությամբ հանել պատկերը, որը մենք ներկայացնում ենք խավարած մոտիտով ու թանաքով գծագրվածից:

Բագավան է կոչվել նաև Բարվի սահմանը: Ժամանակին այն հայոց 15 աշխարհներից մեկի՝ Փայտակարանի մի գավառն էր, որի պաշտելիքն էլ՝ ծանոթ բռափայլ և հրանյութ նավթը, գետնից էր բխում: Այս երկրի մի մասն էլ առանձին գավառ ու անուն ուներ՝ Յոթնփորակյան բազիններ, որ ինքնին հայտնի է դարձնում ինչ ունենալն էլ . յոթ փորված բազին՝ իբրև հրապաշտների դյուրապատրաստ ատրուշան՝ հեղուկ կրակն ընդունելու համար: Ոչ սրանք, այլ նախորդիվ հիշատակված մեհյաններն ու մի քանի անժանոթները ևս լրացնում էին հայոց մեհյանների յոթ բազինները, ուր Տրդատի հայրը՝ Խոսրով արքան, հորդորում էր . «Ոխտաուր լինել պատկերաց կոռց դիցն պաշտաման . . . գիր ազգին Արշակունեաց գհայրենեացն պաշտամանց տեղիսն մեծարէր»: Ըստ Ագաթանգեղոսի՝ հավանաբար սրանք Հունաստանից բերված կուռքերի դիքերն

Էին: Իսկ յոթը լինելը կարող է հաստատվել նաև Ագաթանգեղոսի հիշատակածներով ու վկայությամբ և յոթ թվի՝ նաև հեթանոսների համար սրբազան համարվելով, ինչպես և հին հնդիկներն ունեին իրենց Մահալափուրամը, որ թարգմանվում է «յոթ բազիններ», պարսիկները՝ իրենց յոթ մեծ ասորուշանները, նմանապես կապադովկիացիները՝ կրակի յոթ բազիններ, և այլն՝ մի կողմ թողած հույների յոթնամյա դիքերի պաշտամունքը:

Մինչև հիմա ասածներիցս պարզ երևացին կուռքերի նյութերը ևս . թե՛ պատվական մետաղներից էին, որոնք հույն ճարտարների ձեռքի գործն են, թե՛ փղոսկրից, թե՛ պղնձից և թե՛ հասարակ նյութից՝ քարից ու փայտից, որոնք, իհարկե, ավելի շատ էին ու շատ տեղերում: Դրանց մասին մեր Լուսավորիչ հայրը հայերին ասում է (ըստ Ագաթանգեղոսի) . «Որպես և առ ձեզդ իսկ տեսանէաք գ-Քարապաշտ և գՓայտապաշտ մոլորութիւնսդ, որք առ տգիտութեան ի ձենջ նկարեցան . . . անշունչ անմտունչ Քարանց պագանէիք»:

Վերջին խոսքը, ինչպես ուրիշ տեղում էլ հիշատակեցինք, կարող է նշանակել նաև գուտ քարապաշտություն, մինչդեռ առաջինով հայտնի է դարձնում ձեռագործ կուռքերը՝ տաշած ու քանդակած: Եվ եթե ասածը, ըստ բառերի, ուզենք ճիշտ հասկանալ, «ի ձենջ»-ը ցույց է տալիս, որ հայերս մեր պաշտելիքը հնարել ենք մեր իսկ արհեստավորների ձեռքով, որոնց քարագործության մեջ ճարտարությունը երևում է քրիստոնեական շինվածքներում 5-րդ դարից մինչև այսօր, և դրա ակներև վկաները Արարատի և Շիրակի եկեղեցիներն ու վանքերն են: Մետաղներից ձուլված պատկերները՝ իբրև գուտ հայկական ձեռագործ, հույներից բերվածներից գատ, կարծես հիշատակված չեն, թեև անհավանական էլ չեն: Իսկ պղնձե, նաև ոսկե դիցաբանական մանր քանդակներ՝ թե՛ ձուլված, թե՛ դարբնած, գտնվել են Հայաստանում, մանավանդ Վանտոսպի կողմերում . դրանց վրայի պատկերները ոմանց թվում են ասորեստանյան կերպ ունեցող: Սակայն գտնված մի քանիսի վրայի կենդանիների կամ մարդկանց պարզ կերպարանքները և զարդարձները չեն կարող նրանց համար հատուկ համարվել, և ավելի հավանական է, որ լինեն և հայկական: Դա ավելի կճշտվի, եթե ավելի շատ հայտնաբերվեն այդպիսիները՝ մանավանդ հողեղեն ու կավեղեն, որ, զարմանալի է, մինչև այժմ գոնե գրողիս հայտնի չեն: